

אירים פרוש נשים קוראות: יתרונה של שוליות
תל-אביב: עם עובד, ספריית אופקים. 2000. 345 עמודים.*

בנותיה של הרבנית מקאליש... זכו שתיהן לחינוך אריסטוקראטי. שתיהן ידעו פולנית וגרמנית, קראו מיצירות שילר והיו מצויות אצל ספרי רומנים גדולים. בביתו של רבי יהושע'לה קוטנר – מקום שם בקע ריח הספרים מתוך הארונות המאובקים על פני כל החדרים סביב והתמזג עם ריחות הגריסין המלמדיים שהיתה סבתא פריבה מכינה לארוחות – היו הבנות האציליות מתיישבות לעיתים ליד החלונות וקוראות רומנים פולניים וגרמניים עבים, כשעיניהן זולגות דמעות והן נאנחות משום האהבות היוקדות המתוארות בהם. מן החצר היה עולה קול הגמרא המסתלסל של הבחורים שלמדו בבית המדרש, או צלילי רננה של ילדי העניים שלמדו בבית ה"תלמוד תורה" העירוני. (טרונק, 1962, מצוטט אצל פרוש, ע' 79)

תיאור זה של ישעיה טרונק, מתוך ספרו פולין, הינו צימוק ספרותי אחד מתוך סל הפירות שפרוש מציגה כחלק מסדר הראיות שלה. פירות אלה – קטעים קצרים וארוכים מתוך ספרות ההשכלה, ביוגרפיות, ממוארים, מכתבים וקטעי שירה – מהווים את החומר האמפירי שמתוכו ועליו נבנים טיעוניה. לקוראים מוזמנת לפיכך הנאה כפולה. ההנאה המיידית נובעת מן המפגש עם טקסטים שכוחים, שלרובנו אין סיכוי להיתקל בהם. הללו (דוגמת זה של טרונק לעיל) מציעים תמונות אתנוגרפיות, צלילים לשוניים ומשמעויות תרבותיות המצטרפים לכלל תמונה עשירה ומורכבת. ההנאה הנוספת מופקת מהאופן שבו פרוש מנתחת את החומרים הללו ומן התובנות שהיא מספקת.

הספר עשיר, מוקפד ומעמיק. בכל נקודה שבה נסגר טיעון מסוים, נפתחות שאלות נוספות היוצאות למרחב עיוני חדש. בחרתי לפיכך להציג בסקירה זו את מטרות הספר, את שאלותיו העיקריות ואת מסקנותיו הכלליות, ולהתרכז במקרה-מבחן אחד.

הספר עוסק במקומן של נשים קוראות במהלך התמורות הקריטיות שחלו במאה התשע-עשרה בקרב יהודי אירופה. הוא כתוב מזווית-הראייה של ההיסטוריה החברתית של נמעני הספרות, ולא של כותביה, והוא מבקש להסיט את מבטנו מן המקובל אל הבלתי-מטופל בשתי תחנות נוספות: מן העילית המשכילית (הגברית) אל קוראים ובעיקר קוראות מן השורה, ומן הספרות הקנונית אל הספרות הפופולרית. ההרחבה וההיסט נעשים על-פי מדפי הספרים של הקוראות, וכך נפרש ההקשר אל מעבר לספרות המשכילית העברית, והוא כולל דיון בטקסטים היידיים שנקראו ובקריאה בלשונות לעז. "בחנינה כזו של המערכת הספרותית, פרוש טוענת, "בזיקתה לריבוד החברתי והמגדרי של נמעניה, מעלה שנשאייהם של הלכי הרוח החדשים בחברה היהודית לא היו רק גברים, קוראיה המוצהרים והמוכרים של הספרות העברית הקנונית, אלא גם נשים שקראו את הספרות הפופולרית ביידיש, נשים שקראו ספרות ארופית בלעז, ולקראת סוף המאה גם נשים שקראו את הספרות העברית" (ע' 13).

* רשימה זו הופיעה בכתב-העת סקריפט, מס' 2, 2001, ע' 223-226.

נוכחותן של הנשים בקרב קהל הקוראים של הטקסטים החדשים, בין בידיש ובין בשפות לעז או מאוחר יותר בעברית, נבעה, לטענת המחברת, ממעמדן השולי בחברה המסורתית. העובדה שהן לא היוו מטרה ללימוד, עיבוד ושמירה של הדעת המרכזית – התורה – הניחה את עיניהן, שכלן וליבן פנויים יחסית מפיקוח חברתי. מה שהן עשו לא עניין במיוחד את "משטרת התרבות". יתרה מזו, היה ניתן להשתמש במוחן ובכושר הלימוד שלהן כקורבן תרבותי שיש להעלות לחברות המארחות, ובלבד שמוחותיהם של תמימי־הדרך לא ייפגעו בחומר ה"משחית". כך, באופן פרדוקסלי ובלתי־צפוי, נוצרה קהילה אוריינית ש"עברה שינוי וחוללה שינוי" (ע' 13).

כאשר מתמקדים בנשים הקוראות, מסתמן באופן כללי קו זרימה כזה:

דור הקוראות הראשון השיג יכולות קריאה בידיש, שהייתה השפה הנפוצה והחיה. יכולת זו הופנתה תחילה לטקסטים מסורתיים של סיפורי מקרא, מדרשים ותחינות. הגברים הניחו אותן לנפשן שכן הם ראו בטקסטים הללו מצע נמוך ובלתי־מזיק. פשטות הטקסטים ואופיים ה"רגשי" קסמו לנשים אחרות (שלא קראו, אלא האזינו לקוראות) ולילדים. הייתה זאת קריאה בבית שהעניקה להן יתרון בתחום זה מול נשים אחרות וצעירים. מאוחר יותר התפתחה סוגה של רומנים פופולריים בידיש שנהפכו לרבי־מכר. רומנים אלה התרחקו מן המסורת והיהדות, והפליגו החוצה אל העולם, ופנימה אל הרגש, האהבה, הזוגיות והמשפחה. כיום שבועונים לנשים בידיש ובעברית ממלאים את המקום הזה. הטקסטים מיועדים לכאורה לנשים, אך נוער ואף גברים בעולם החרדי שאינם תלמידי חכמים קוראים בהם. בשלב הבא החלו נשים לקנות לעצמן שליטה בלשונות לעז, בין בבתי־הספר הממלכתיים ובין באמצעות מורים פרטיים (לפי מיון ריבודי). טקסטים אלה הציעו מצע מורכב יותר, פופולרי וקנוני, ואף טקסטים פוליטיים רדיקליים. השיוט של הקוראות בטקסטים אלה סימן כבר יתרון מסוים בחוץ, מול השלטונות ומול החברה הלא־יהודית ותרבותה. כאן החלה "משטרת הדעת" לעבוד. גברים (משכילים ושמרניים) ראו בטקסטים אלה סכנה המוליכה לערעור סדר הכוח בין המינים, לפירוק המשפחה (החרדית או הבורגנית), לפעילות פוליטית ואף להתבוללות. לקראת סוף המאה החל ניסיון ממוסד להשתלט על מוחן של הנשים ועל חינוכן. חלק מניסיון זה היה קשור להוראת העברית, בין לצרכים דתיים ובין לצרכים ציוניים. בתחומי העברית, על רבדיה השונים, הייתה ידם של הגברים על העליונה, יתרון שנשמר להם כקוראים וככותבים עד לאמצע המאה העשרים.

בשל קוצר היריעה אתרכו רק במקרה־המבחן של הסופר איזיק מאיר דיק, כמקרה שמדגים את המשחק הטקסטואלי־המגדרי שהתרחש סביב הידיש. דיק היה מראשוני המשכילים שבחרו לכתוב בידיש. הוא, כמו אחרים, התנצל על כך שהוא כותב ב"ז'רגון", ונימק זאת, בין היתר, בצורך להשכיל את הנשים. גבר שכתב בידיש הנמיך את עצמו לדרגת פשוטי־העם והנשים, והסתכן בפגיעה בדימויו המגדרי, המעמדי והלמדני. הנשים גמלו לו בקנייה חסרת תקדים של עותקי ספריו, שעשו את דרכם גם למערב אירופה ולאמריקה. דיק, פרוש טוענת, "בחר להבקיע מסילה אל קהל הגברים באמצעותן ובחסותן של הנשים... חסותן של הנשים נתגלתה כהכרחית גם כדי להכשיר את קליטתן של סוגות חדשות, בעיקר הרומנים, במערכת המתרחבת של הספרות בידיש. הנשים הקוראות שימשו אפוא לדיק ולבאים אחריו גם תירוץ וגם ערוץ להרחבת המערכת הספרותית, לטיפוח הרגלי הקריאה בספרות היפה ולהפצת רעיונות ההשכלה המשוקעים בה" (ע' 149).

הסופר הגבר נטל את "שפת־האם" יידיש, את מעמדה של האישה ואת דימויה המגדרי (רגש, אהבה, חתירה אחר צדק חברתי בקרב קבוצה מודרנת), ועשה בהם "מעשה". הוא הרחיב את הסוגה ואת התכנים והחזירם אל חיק הנשים, שהיוו קהל צמא ופתוח. אלה הפיצו את הצליל והתוכן בקרב נשים אחרות ובקרב גברים צעירים שחיפשו שפה למסרים חדשים. העדויות שפרוש מביאה מתוך זכרונותיהם של גברים משכילים מלמדים שמדפי הספרים של "אימותיהן" (סבתא, דודה, אם ואחות) השפיעו על אופן כתיבתם ועל דרך מחשבתם. הנשים, מצידן, זכו באפיק של מחשבה ותחושה שחילץ אותן מן ההווה החברתית שבה היו נתונות: תחילה במישור האסקפיסטי, ולאחר־מכן במישורים מעשיים שהחזיקו את התביעות שנבטו בהן בעקבות השיח שלהן עם המסרים החדשים. היידיש הייתה האיזור הנשי ביותר. שוליות השפה התחברה עם שוליותן החברתית של הנשים, ונוצר איזור שבו רמת הפיקוח נמוכה. ההיסטוריה מראה שכאשר ביקשו הנשים להיחלץ מן השפה הביתית־הנשית ולצאת אל הלעז, הן "מושטרו" בחזרה הביתה – הפעם אל העברית, שכופפה את ראשן כיוצרות טקסטים לתקופה לא־קצרה.

ספרה של איריס פרוש, ככותרת־המשנה שלו, מלמד על יתרונה של השוליות, על מה שעלול לקרות כאשר מבקשים להיחלץ ממנה, ועל מה שעשוי לקרות אם אין מוותרים. כיום, קרוב לשלוש מאות שנים אחרי פריחת ניצני ההשכלה והנאורות (המושמים באקדמיה העכשווית במרכאות), נותרה ההשכלה החוליה הרכה ביותר בשרשרת המבדילה בין גברים לנשים, חוקים וחלשים. השרשרת קיימת עדיין, אבל אנחנו יודעות היכן כדאי ללחוץ.

תמר אלאור

האוניברסיטה העברית בירושלים